

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Dialect en dialectverandering in Katwijk aan Zee

Vink, C.L. de

Citation

Vink, C. L. de. (2004, April 21). *Dialect en dialectverandering in Katwijk aan Zee*. Uitgeverij Eburon, Delft. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3512755>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3512755>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

1. Inleiding

1.1. Katwijk en het Katwijks

Dit boek gaat over de taal van een dialectgemeenschap, het Katwijks van Katwijk aan Zee.

Katwijk aan Zee is een oude vissersplaats aan de Noordzee in de provincie Zuid-Holland. In het noorden wordt de plaats begrensd door Noordwijk aan Zee, in het zuiden vinden we Scheveningen. De dichtstbijzijnde stad in de buurt is Leiden, waarvan Katwijk ongeveer acht kilometer verwijderd is. Samen met Katwijk aan den Rijn maakt Katwijk aan Zee deel uit van de gemeente Katwijk. Het aantal inwoners van de beide Katwijken gezamenlijk bedraagt 40.995 (1 januari 2001, bron: Gemeente Katwijk). Terwijl Katwijk aan den Rijn vooral een agrarisch dorp was, was voor Katwijk aan Zee van oudsher het belangrijkste bestaansmiddel de visserij. Ook nu nog zijn er inwoners van Katwijk aan Zee die daarmee hun brood verdienen.

Katwijk aan Zee is altijd een nogal gesloten gemeenschap geweest. Een van de oorzaken daarvoor is de oorspronkelijke beroepsstructuur. Als vissersbevolking voelde men zich nauw verwant met de inwoners van andere kustdorpen. Tot het niet-varende deel van de bevolking en de bewoners van het binnenland behield men een zekere afstand. Een andere oorzaak voor de geslotenheid van de dorps-samenleving is in de godsdienst gelegen. De meerderheid van de bevolking van Katwijk aan Zee is protestant, en wel orthodox protestant (voor het overgrote deel Nederlands Hervormd). De betrokkenheid bij het kerkelijk leven is groot; er is ook

een uitgebreid verenigingsleven. Dit leidt tot een sterk saamhorigheidsgevoel. Beide factoren, de oorspronkelijke beroepsstructuur en de sterke positie van de godsdienst, hebben ervoor gezorgd dat het dorp zijn bijzondere karakter heeft behouden: Katwijk is nog altijd “het ‘durrəp’ bij uitnemendheid” (Overdiep & Varkevisser 1940: 11). Als extra factor voor de geslotenheid van de Katwijkse gemeenschap kan nog genoemd worden het toerisme. Katwijk is een druk bezochte badplaats, waar in de zomer veel toeristen vertoeven. Het is goed mogelijk dat de jaarlijkse invasie van badgasten via een proces van actie en reactie de hechtheid van de Katwijkse samenleving heeft versterkt.¹

De geslotenheid van de Katwijkse gemeenschap manifesteert zich ook op het talige vlak, namelijk in het feit dat er nog altijd sprake is van een duidelijk van de standaardtaal te onderscheiden dialect.² Dit is des te opmerkelijker omdat het Katwijks gesproken wordt in het Randstadgebied, waar de standaardtaal oppermachtig is en ook is ontstaan. Het Katwijks onderscheidt zich ook duidelijk van de omringende Zuid-Hollandse dialecten. Het heeft nog wel bepaalde verschijnselen met die omgeving gemeen, maar vele andere worden er niet meer teruggevonden. Het Katwijks bevat veel oude Hollandse elementen, die sinds de zeventiende eeuw in de rest van Zuid-Holland verloren zijn gegaan. Maar zelfs dit nog conservatieve dialect verandert in deze tijd. In dit boek wil ik mij bezighouden met de vraag hoe dat gebeurt.

1.2. Literatuur in en over het Katwijks

We staan om te beginnen stil bij de literatuur die ín het Katwijks is geschreven. Wat ons in dit verband vooral interesseert, is een handschrift uit de achttiende eeuw van een Katwijkse schipper. Het handschrift werd in 1790 door F.W. Boers ingebracht in de collectie van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Daar staat het te boek onder de titel *Lijst van woorden en spreekwijzen bij de visschers te Katwijk in gebruik*. Het handschrift werd onder de titel ‘Leven en bedrijf aan boord van een Katwijksche visschersschuit in 1790’ in druk uitgegeven door A. Beets in het *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland* uit 1927-1928. De titel waaronder het handschrift in druk is verschenen, dekt de lading beter dan de titel waaronder het bij de Maatschappij is geregistreerd. Het geschrift bevat namelijk geen ‘lijst van woorden en spreekwijzen’ maar is in hoofdzaak een verslag van een tweetal reizen ter visserij.³ Uit het taalgebruik wordt duidelijk dat het niet de bedoeling van de schipper is geweest om in het Katwijks te schrijven; het ging hem er alleen maar om om verslag uit te brengen. Dat neemt echter niet weg dat er toch aardig wat woorden, klanken en dergelijke in zijn verhaal voorkomen die aan het hedendaagse Katwijks doen denken: *slegt zeetje* ‘vlak zeetje’, *brobbel* ‘geweldige hoeveelheid gevangen haring’, *medijaat* ‘onmiddellijk, onverwijld’, *bezognder* ‘afzonderlijk, apart’ (bijwoord), *strak* ‘straks’, *after* ‘achter’, *dortig* ‘dertig’, *roupe* ‘roepen’, *stik kouk* ‘stuk koek’, *vlagge* ‘vlag’, *krebbe* ‘krib’, *tneegentig* ‘negentig’, *an stik* ‘kapot’, *kwa neute kraake* ‘sombere mededelingen doen’,

al dat leepel likken ken ‘allen zonder uitzondering’, enz. De waarde van de Katwijkse elementen zit hem hierin dat ze er spontaan in gekomen zijn. Dat is gebeurd met, zoals Beets (1927-1928: 3) dat noemt, “een tamelijk onbedreven ‘mannen’-hand”. De schipper om wiens hand het gaat, noemt zich in het verslag Leen(dert) Vink. (‘t Kan verkeren.)⁴ Op het eind van het geschrift zijn, niet van de schipper afkomstig, “met een fraaie heeren- of ambtenaarshand (stadhuishand)” enkele verklarende aantekeningen omtrent het spraakgebruik van de Katwijkse vissers toegevoegd. Waarschijnlijk zijn deze toevoegingen van Boers afkomstig, de inbrenger van het handschrift. (Beets 1927-1928: 58.)

Het handschrift heeft, nadat het bij de Maatschappij was ingeleverd, jarenlang deel uitgemaakt van de particuliere bibliotheek van J.H. Halbertsma te Deventer, die er een uittreksel met verklaringen bij maakte (Beets 1927-1928: 2), dat onder de titel *Katwijksch woordenlijstje* in de Provinciale Bibliotheek van Friesland terechtgekomen is. (Het uittreksel moet vóór 1869, het sterfjaar van Halbertsma, gedateerd worden.) Van Halbertsma is verder afkomstig *De tongvallen van Nederland, 2de proeve, waarin die van Scheveningen, Katwijk, Zaandam, Medenblik, Colhorn en Roermonde, gezameld ten dienste van dr. J.M. Firmenich's Germaniens Völkerstimmen* uit 1846. Hierin heeft hij van de genoemde plaatsen een aantal dialectteksten verzameld, teksten waarvan hij dus zelf niet de auteur is. In het boekje zijn twee voorbeelden van het Katwijks dialect opgenomen. In het ene, ‘Katwijk op Zee’, vinden samenspraken plaats tussen een vriend van de ik-persoon, “die al de dorpelingen vroeger gekend had”, en verschillende Katwijkers die hij op straat tegenkomt, in het andere, ‘Flauwe herinneringen aan een bezoek op een Hollandsch zeedorp tegen het einde der vorige eeuw’, brengen de ik-persoon en nog één of meer andere personen (het verhaal is in de wij-vorm geschreven) een bezoek aan een school, waar zij de meester om uitleg vragen over klinkers en medeklinkers, die blijkens het voorwoord van Halbertsma als Katwijks moeten worden begrepen. De voorbeelden zijn zoveel mogelijk op zijn Katwijks gespeld: de *ae* is bijvoorbeeld weergegeven als een *aae*, in *waeter*, *gaaet*, *kwaaelik* of *maeer*, en de vanouds lange *oo*, niet altijd even consequent, als *ooa*, in *zooa*, *groatje* of *oOak*. Aan het eind van het tweede voorbeeld staat de initiaal D. Hiermee is J. Deeleman bedoeld, de auteur die door Halbertsma als auteur van de Katwijkse voorbeelden (Deeleman 1846a en 1846b) wordt genoemd. Het tweede voorbeeld zouden we ook als een tekst óver het Katwijks kunnen beschouwen. Beide voorbeelden verschenen ook in de *Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren, 1846* (1845). Deze almanak heeft dezelfde uitgever (J. de Lange) en dezelfde plaats van uitgave (Deventer) als het boekje van Halbertsma. Bij het tweede voorbeeld in de almanak ontbreekt de initiaal D (van Deeleman). Verder is het merkwaardig dat het eerste voorbeeld in de almanak onder de titel ‘Noordwijk aan Zee’ verschijnt. Ook J. Winkler neemt dit voorbeeld als ‘Proeve van den tongval van het dorp Noordwijk aan Zee’, sterk bekort en in een gewijzigde spelling, op in deel twee van zijn *Algemeen Nederduitsch en Friesch dialecticon* (Winkler 1874: 115-122), maar zegt dat de “tongvallen van Noordwijk- en Katwijk aan zee [...] onderling weinig of niet” verschillen (Winkler 1874: 115). We komen het eerste voorbeeld nog een keer tegen onder de

titel 'Eene ontmoeting aan het strand' in het eerste deel van de verzamelbundel *Van de Schelde tot de Weichsel. Nederduitsche dialecten in dicht en ondicht* van J.A. Leopold en L. Leopold (Leopold & Leopold 1882: 257-261). Ook nu wordt de tekst toegeschreven aan Noordwijk aan Zee. Op grond hiervan en van de vrijwel letterlijke overeenstemming moeten we wel aannemen dat de tekst uit de almanak is overgenomen.

In Winklers dialecticon vinden we ook een voorbeeld van Katwijks dialect: 'De gelijkenis van den verlorenen zoon in den tongval van het dorp Katwijk aan Zee'. Dit is een publicatie ín en óver het Katwijks. De tekst, uit 1871, is van de bekende literator J. Kneppelhout, de daarbij gevoegde aantekeningen zijn van Winkler zelf (zie resp. Kneppelhout 1874 en Winkler 1874: 124-126).

De eerste die uitgebreid óver het Katwijks schrijft, is G.S. Overdiep (Gerrit Siebe Overdiep, 1885-1944). In 1940 verschijnt van hem een grammatica van het dialect, *De volkstaal van Katwijk aan Zee*, en in 1949, postuum, het *Woordenboek van de volkstaal van Katwijk aan Zee*, beide boeken met medewerking van C. Varkevisser (zie hierna). In het voorbericht bij zijn grammatica schrijft Overdiep dat het "bijkans 35 jaren geleden" is, dus rond 1905, dat hij "eenige zomers in Katwijk verbleef en als jong student notities maakte van de inheemsche taal" (Overdiep & Varkevisser 1940: 5).⁵ Rond 1930 krijgt hij, inmiddels hoogleraar in Groningen geworden, de mogelijkheid zijn onderzoek naar het Katwijks voort te zetten. In de aanloop naar zijn grammatica verschijnt er in de periode 1933-1937 in het tijdschrift *Onze taaltuin* een groot aantal artikelen over het Katwijks. Veel van wat in de latere hoofdstukken van de grammatica terechtgekomen is, is daarin al duidelijk te herkennen.

Overdiep maakt bij zijn onderzoek gebruik van zegslieden die goed thuis zijn in de Katwijkse samenleving. De eerste die hem medewerking verleent, is C. de Best (Cornelis de Best, 1872-1946), de tweede is (de reeds genoemde) C. Varkevisser (Cornelis Varkevisser, 1901-1968). Deze laatste figuur gaat in het werk van Overdiep een belangrijke rol spelen.⁶ Varkevisser is directeur van de visserijschool. Als Overdiep hem ontmoet, komt deze "onmiddellijk in actie [...] om als geboren Katwijker en gewezen visscher, thans werkende te midden der visschers, alles wat hem gepast leek voor een Woordenboekje van de zeemanstaal te verzamelen." Dat woordenboek krijgt, zoals reeds vermeld, vorm in 1949. Voor zijn grammatica wil Overdiep zich baseren op een corpus gesproken dialectmateriaal. In het voorbericht schrijft hij: "Toen ik hem [d.i. Varkevisser] mijn eigenlijk doel uiteenzette, was hij evenzeer bereid, den ouden Katwijker al sprekende vast te leggen in steeds meer uitdijende stenogrammen. Volslagen onbesnoeid werden deze allerkostbaarste gegevens in schrift gebracht. Uit dezen stapel bouwde ik de grammatica of liever, de taalbeschrijving, op." Om zuiver te zijn voegt hij daar nog aan toe: "Dat er tallooze termen en zinswendingen, voorbeelden, enz. door mijn medewerker werden bijgeleverd, spreekt vanzelf." (Overdiep & Varkevisser 1940: 5.) Verderop in de grammatica blijkt de oude Katwijker uit het citaat vertegenwoordigd te worden door drie oude vissers: "Het volle taaleigen van den Katwijkschen visscher bieden wij den lezer aan uit de talrijke verhalen en vertellingen uit de ervaring van een

drietal 'ouden', die stenografisch zijn opgenomen en zonder eenige wijziging zijn weergegeven." (Overdiep & Varkevisser 1940: 8.) In het later verschenen woordenboek is uit deze 'verhalen en vertellingen' een bloemlezing opgenomen: zie Overdiep & Varkevisser 1949: 81-107.

Varkevisser heeft niet stil gezeten. Behalve de stenogrammen zijn ook de in de grammatica gegeven beschrijvingen van het Katwijkse dorps- en zeeleven van hem afkomstig. En ook het woordenboek is, zo zegt Overdiep, "grootendeels aan zijn ijver te danken" (Overdiep & Varkevisser 1940: 6). Niet voor niets wordt Varkevisser dus als medewerker van de beide uitgaven genoemd. Om het aandeel van Varkevisser ook bibliografisch recht te doen heb ik de beide boeken consequent met 'Overdiep & Varkevisser' aangeduid.

Wie de grammatica ter hand neemt en deze vergelijkt met het corpusmateriaal (voorzover dat is opgenomen in het woordenboek), ontdekt de grote nauwgezetheid waarmee Overdiep bij zijn beschrijving van het dialect te werk is gegaan: vele voorbeelden uit de grammatica vinden we letterlijk terug in de bron. Men krijgt op die manier meteen ook een indruk van de omvang van de hele onderneming.

Ook het woordenboek zal voor een deel op de verhalen en vertellingen van de vissers gebaseerd zijn, maar veel van het materiaal is toch wel los daarvan door Varkevisser zelf verzameld. Hieronder zijn nogal wat woorden en uitdrukkingen uit de wereld van de visserij. Behalve de woorden die Varkevisser verzamelde, zijn, voorzien van de aanduiding B. 1790, ook opgenomen vele oudere woorden uit het door Beets uitgegeven handschrift (zie hiervoor). Een deel van de door Beets uitgegeven tekst is ook in de grammatica afgedrukt, met daaraan toegevoegd een vertaling door Varkevisser: zie Overdiep & Varkevisser 1940: 24-30. Het manuscript voor het woordenboek, dat in 1943 gereed lag, kwam in 1944 uit de nagelaten papieren van Overdiep tevoorschijn. Daarna werd het nog in belangrijke mate aangevuld door Varkevisser: zie de aanvulling (Overdiep & Varkevisser 1949: 72-78). Deze lijst werd nog, op basis van Overdiep & Varkevisser 1940, van aanvullende opmerkingen voorzien door G.A. van Es. De laatste, leerling van Overdiep, zorgde er ook voor dat het woordenboek werd uitgegeven. (Overdiep & Varkevisser 1949: 5-6.)⁷

Overdiep & Varkevisser 1940 en 1949 worden voor het latere onderzoek naar het Katwijks een belangrijke bron. In 1980-1981 wordt aan het Katwijks en aan het werk van Overdiep en Varkevisser door Leidse studenten onder leiding van C. van Bree een werkgroep taalvariatie gewijd. Het werkgroepsverslag droeg als titel: *Veranderingen in het Katwijks. N.a.v. het 40-jarig bestaan van Overdiep's 'De volkstaal van Katwijk aan Zee'*. In deze werkgroep werd voor de verschillende onderdelen uit het dialect, fonologie, morfologie en dergelijke, bekeken in hoeverre ze onder invloed van de standaardtaal veranderen. Overdiep & Varkevisser 1940 en 1949 en de genoemde werkgroep worden het uitgangspunt voor een onderzoek van Wald (1984) naar forensisme en taalverandering. Hierin werd nagegaan in hoeverre Katwijkers die buiten Katwijk werken, minder dialect gebruiken dan Katwijkers die binnen hun woonplaats werkzaam zijn.

Ook voor het onderzoek dat in dit boek besproken wordt, worden Overdiep & Varkevisser 1940 en 1949 als bron gebruikt. Een voorstudie van dit onderzoek is

De Vink 1994, een doctoraalscriptie over de recente veranderingen in het Katwijks. Deze scriptie is uitgewerkt tot een artikel: De Vink 1996.

1.3. Doel van het onderzoek – een eerste aanduiding

Zoals in paragraaf 1.1 is aangeduid, gaat dit boek over veranderingen die zich in deze tijd in het Katwijks voltrekken. Het Katwijks verandert, maar het verandert niet in alle opzichten even sterk. Sommige onderdelen uit het dialect blijken stabiel te zijn dan andere. Stabiel is bijvoorbeeld het accent, in de zin van uitspraakeigenaardigheden, instabiel zijn bijvoorbeeld de inhoudswoorden (woorden met een duidelijke betekenis, zoals zelfstandige naamwoorden). Deze beide onderdelen bevinden zich aan de uiterste polen van wat wel een stabiliteitshiërarchie genoemd wordt. Tussen deze twee uitersten bevinden zich onder andere nog, van meer naar minder stabiel, de syntaxis, de bijwoorden, de lexicale fonologie (de fonologische vorm van woorden) en de morfologie. Ook binnen de genoemde categorieën doen zich verschillen in stabiliteit voor. Dergelijke stabiliteitsverschillen zijn bij het onderzoek van andere dialecten al tevoorschijn gekomen. Het eerste doel van het in dit boek gepresenteerde onderzoek is ze voor het Katwijks aan een nader onderzoek te onderwerpen. Het tweede doel is na te gaan in welke mate bepaalde factoren, zoals frequentie, hierop van invloed zijn.